

Η ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ ΤΟΥ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΟΣ ΣΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ (Νοέμβριος 1995)

Συγγραφέας: ΣΠΥΡΟΣ Ν. ΤΡΩΙΑΝΟΣ

I. Γενικά

Το ερώτημα, αν υπήρχε προστασία του περιβάλλοντος στο Βυζάντιο, μάλλον δεν μπορεί να απαντηθεί καταφατικά - τουλάχιστον στην έκταση, υπό την οποία η προστασία αυτή γίνεται σήμερα αντιληπτή και με το περιεχόμενο που προσδίνεται στον όρο αυτό. Η αναδίφηση ωστόσο των πηγών, στις οποίες κατέφυγα, για να αντιμετωπίσω το ερώτημα, δεν υπήρξε τόσο ανώφελη, όσο θα μπορούσε κανείς να περιμένει - ίσως όχι αδικαιολόγητα. Απέδωσε αρκετές μικρές ψηφίδες που ο συνδυασμός τους συνθέτει ένα εντυπωσιακό μωσαϊκό, το οποίο θα προσπαθήσω στη συνέχεια να σας παρουσιάσω.

II. Προστασία του υδάτινου περιβάλλοντος

Θα αρχίσω με την προστασία του φυσικού περιβάλλοντος. Στα παραδείγματα διατάξεων που αποσκοπούσαν στην προστασία του περιβάλλοντος με στενή έννοια ανήκουν όσες είχαν ως αντικείμενο την προστασία πηγών και ποταμών, κυρίως από τη ρύπανση. Πρωτεύουσα θέση κατέχει ένα χωρίο του Ουλπιανού που περιλήφθηκε στα «Βασιλικά» (58. 23. 11 pr.) με την ακόλουθη διατύπωση: *«Ο ρίψας τι εις φρέαρ, ίνα αφανίση το ύδωρ, ο και μέρος εστί του αγρού, ή καινοτομήση τι περί το ύδωρ ενάγεται»*. Πολύ περισσότερο χαρακτηριστική είναι η ιουστινιάνεια διατύπωση της διατάξεως στον Πανδέκτη (43. 24. 11 pr.), γιατί εκεί γίνεται λόγος περί «ζώντος ύδατος»[\[1\]](#)

Η ίδια έννοια του «ζώντος ύδατος» εμφανίζεται και σε άλλο χωρίο του Ουλπιανού, στο οποίο αναφέρεται ότι ο πραίτωρ παραχώρησε ένδικη προστασία (με την παροχή «παραγγέλματος») για τον καθαρισμό και τη συντήρηση των πηγών, και κατ' επέκταση λιμνών, φρεάτων και ιχθυοτροφείων[\[2\]](#). Στη διάταξη αυτή διευκρινίζεται μάλιστα ότι το νερό μιας δεξαμενής δεν είναι «ζων ύδωρ», επειδή δεν έχει διηλεκτή αιτία, εφόσον οι δεξαμενές τροφοδοτούνται ευκαιριακά από τις βροχοπτώσεις. Επειδή όμως ο ρόλος των βροχών είναι σημαντικός για τη δημιουργία υδάτινων αποθεμάτων,

αλλά και για την αποφυγή καταστροφών από πλημμύρες, λήφθηκε πρόνοια για την εξασφάλιση της ακώλυτης ροής του νερού της βροχής με την πρόβλεψη κατάλληλης δουλείας και τη θέσπιση της αντίστοιχης αγωγής (actio aquae pluviae arcendae). Στον τίτλο 13 του βιβλίου 58, υπό την επικεφαλίδα «περί ύδατος και ύδατος ομβριμαίου κωλύσεως», περιέλαβαν τα «Βασιλικά» πολλές σχετικές διατάξεις του Πανδέκτη, που υποχρεώνουν τον κάθε ιδιοκτήτη ακινήτου να αφήσει ελεύθερη τη ροή μέσα από το ακίνητό του των ομβρίων υδάτων του γειτονικού[3].

Πολλές διατάξεις αφιερώθηκαν και στην προστασία των ποταμών. Εκεί όμως το κέντρο βάρους έπεφτε μάλλον στη διατήρηση της πολύμορφης λειτουργικότητάς τους, ακόμη και ως οδού επικοινωνίας. Οι σχετικές διατάξεις είναι συγκεντρωμένες στον τίτλο 16 του βιβλίου 58 των «Βασιλικών» με προέλευση το βιβλίο 43 τίτλος 12 του Πανδέκτη. Η επικεφαλίδα, πάντως, του οικείου τίτλου των «Βασιλικών» είναι ενδεικτική για το προστατευόμενο έννομο αγαθό: *«Περί του μή τι εν ποταμώ δημοσίω ή εν τη αυτού όχθη γένηται, ίνα χείρον πλευσθή ή ρεύσει παρό τω πρώτω θέρει έρρει, και περί όχθης ασφαλείας»*[4].

Μία διάταξη όμως που αφορούσε ειδικώς την προστασία των ποταμών από τη ρύπανση εκδόθηκε το έτος 391 από τους αυτοκράτορες Θεοδόσιο Α΄, Αρκάδιο και Ονώριο και έχει περισωθεί τόσο στο θεοδοσιανό (7.1.13) όσο και στον ιουστινιάνειο Κώδικα (12.35.12)[5]. Από τον τελευταίο πέρασε και στα «Βασιλικά» με την ακόλουθη διατύπωση: *«Οσάκις εν ταις όχθαις λεγεώνες εισι, μηδείς των στρατιωτών σπουδαζέτω ρυπούσθαι τον ποταμόν ή γυμνούσθαι επί των συστρατιωτών αυτού, αλλά κατωτέρω των σκηνών τους οικείους ίππους απολυέτωσαν»* (57.3.12)[6]. Περισσότερο αναλυτικό είναι το παρακάτω σχετικό χωρίο από το «Στρατηγικόν του Μαυρικού»[7], ένα στρατιωτικό εγχειρίδιο από τα τέλη του 6ου αιώνα: *«Ότι και του ποταμού παρατρέχοντος συμμέτρου ου δει τους ίππους εις ποτόν εξάγειν κατά το άνωθεν μέρος, ίνα μη τη κινήσει των ποδών θολερόν και αχρείον το ύδωρ ποιήσωσιν, αλλά κάτωθεν μάλλον. Ει δε ολίγος εστί, δι΄ αγγείων αυτούς ποτίζειν και μη επαφιέναι αυτούς εις το ταραξαι αυτό»*[8].

Ο λόγος βέβαια για τη θέσπιση αυτής της διατάξεως ήταν η εξασφάλιση καθαρού πόσιμου νερού και η προστασία της υγείας των στρατιωτών, επομένως η προστασία του φυσικού υδάτινου περιβάλλοντος σε συγκεκριμένη χρονική στιγμή για ορισμένο σκοπό. Κι αυτό επειδή, όπως φαίνεται, οι άνθρωποι δεν έδειχναν πάντοτε ευαισθησία

για τη διατήρηση της καθαριότητας των αποθεμάτων νερού. Στο συμπέρασμα αυτό οδηγεί μία διήγηση του Προκοπίου σε σχέση με την Ιεράπολη. Εκεί ανάβλυζε πόσιμο νερό από υπόγειες πηγές και σχημάτιζε μία σημαντική σε επιφάνεια λίμνη. Αυτό το απόθεμα νερού είχε κατά καιρούς αποδειχθεί σωτήριο σε περιπτώσεις πολιορκίας της πόλης. Επειδή όμως μεσολάβησαν πολλά χρόνια ειρήνης, αδιαφόρησαν οι κάτοικοι για την καθαριότητα της λίμνης, μέσα στην οποία όχι μόνο κολυμπούσαν, αλλά έριχναν και κάθε λογής σκουπίδια, με αποτέλεσμα να πάψει αυτή να ανταποκρίνεται στον προορισμό της[9].

III. Μέριμνα για την επάρκεια των φυσικών πόρων

Στην προστασία του φυσικού περιβάλλοντος με ευρεία έννοια ανήκει και η μη εξάντληση των φυσικών πόρων. Σε αυτή τη σκέψη πρέπει να αναζητηθεί ο δικαιολογητικός λόγος όλων εκείνων των διατάξεων που ρύθμιζαν μεταξύ γειτόνων τη χρήση του νερού, προβλέποντας τη σύσταση δουλειών, επιβάλλοντας, όπου κι όποτε χρειαζόταν, περιορισμούς και παρέχοντας ένδικα βοηθήματα σε περίπτωση προσβολής των σχετικών δικαιωμάτων. Το σύνολο των διατάξεων αυτών αποτελεί το λεγόμενο υδατικό δίκαιο[10].

Σε αυτό εντάσσεται ο τίτλος 20 του βιβλίου 58 των «Βασιλικών» με την επικεφαλίδα «περί καθημερινού ύδατος και θερινού και περί ρείθρων». Όλες οι περιεχόμενες σε αυτόν διατάξεις προέρχονται από τον τίτλο 20 του βιβλίου 43 του Πανδέκτη. Η διάκριση στην επικεφαλίδα σε «καθημερινό» και σε «θερινό ύδωρ» προβάλλει βέβαια τον οικονομικό χαρακτήρα της διαφοροποιήσεως. Γιατί, όπως αναφέρει το λατινικό κείμενο της διατάξεως D. 43.20.1.3, «*Θερινό είναι εκείνο, του οποίου μπορεί να γίνει χρήση μόνο το καλοκαίρι*» (*aestiva autem ea est, qua aestate sola uti expedit*). Αρα πρόκειται για νερό που προορίζεται κυρίως για άρδευση κήπων ή αγρών ή για το πότισμα ζώων.

Για να καταδειχθεί πόσο ορθολογιστική υπήρξε η βάση αυτών των ρυθμίσεων, παραθέτω μία από τις σχετικές διατάξεις, δηλαδή το κεφάλαιο 58.20. 3 των «Βασιλικών»: «*Και εις το υδρεύσαι και εις ποτισμόν θρεμμάτων και εις τέρψιν δυνάμεθα έλκειν. Δύνανται πολλοί εκ του ποταμού υδρεύειν μη βλάπτοντες τους γείτονας? ει δε στενός έστιν ο ποταμός, μηδέ τον εν τη άλλη όχθη. Ει δε μετακοιτάσει ο ποταμός όθεν είλκες, ου δύνασαι ακολουθείν αυτώ? ένθα γαρ νυν*

κείται, εάν εμός έστιν ο τόπος, ουκ επετέθη δουλεία. Ει δε πρόσχωσις προστεθεί δύνασαι ακολουθείν; όλος γαρ ο τόπος του ποταμού δουλεύει. Ει δε περιρρεί, εναλλάξας την κοίτην, ο μέσος τόπος δουλεύει, αλλ' εφθάρη η δουλεία (...). Το εξ αμνημονεύτων χρόνων ελκόμενον ύδωρ εννόμως δοκεί συστήναι. Και σωλήνας θείναι και άλλο τι ποιείν εν τω αγωγώ δύναμαι μη βλάπτων τον αγρόν ή τους ομορείθρους».

Πάντως, στο πλαίσιο των ρυθμίσεων αυτών, μεταξύ όλων των άλλων παραγόντων δεν αγνοήθηκε και εκείνος του αποκλεισμού της ρυπάνσεως από οποιαδήποτε εκμετάλλευση του ακινήτου, μέσα στο οποίο βρισκόταν η πηγή, ή δια μέσου του οποίου έρεε το νερό. Αυτό προκύπτει από το χωρίο Δ 40.31 της Μεγάλης Σύνοψης των «Βασιλικών»: «Καλώς σε κωλύω εν τω αγρώ, όθεν έλκω το ύδωρ, ορύττειν, σπείρειν, εκτέμνειν, κλαδεύειν, κτίζειν, δι' ων το ύδωρ μολύνεται ή ελαττούται ή φθείρεται ή χείρον γίνεται»[11](#).

Από την ιδέα της καθιέρωσης περιορισμών στη χρήση των φυσικών πόρων διέπεται και η λεγόμενη αγρανάπαυση, δηλαδή ο κανόνας σύμφωνα με τον οποίο πρέπει κατά τακτά χρονικά διαστήματα να μην καλλιεργείται ο αγρός για να μην εξαντλείται το έδαφος. Κάποτε δίνεται σε τέτοιου είδους επιταγές θρησκευτική χροιά, όπως για παράδειγμα στην Παλαιά Διαθήκη. Εκεί (Λευιτ. 25. 2-5) αναγράφεται: «*Λάλησον τοις υιοίς Ισραήλ και ερείς προς αυτούς? Εάν εισέλθητε εις την γην, ην εγώ δίδωμι υμίν, και αναπαύσεται η γη, ην εγώ δίδωμι υμίν, σάββατα τω κυρίω. Εξ έτη σπερείς τον αγρόν σου και εξ έτη τεμείς την άμπελόν σου και συνάξεις τον καρπόν αυτής. Τω δε έτει τω εβδόμω σάββατα ανάπαυσις έσται τη γη, σαββατα τω κυρίω? τον αγρόν σου ου σπερείς και την άμπελόν σου ου τεμείς και τα αυτόματα αναβαίνοντα του αγρού σου ουκ εκθερίσεις και την σταφυλήν του αγιάσματός σου ουκ εκτρογήσεις? ενιαυτός αναπαύσεως έσται τη γη»*[12](#).

IV. Προστασία των δασών

Όχι μόνο λόγω της Παλαιάς Διαθήκης, της οποίας η επίδραση στη βυζαντινή έννομη τάξη είναι δεδομένη[13](#), αλλά και για λόγους καθαρά πρακτικούς, θα περίμενε κανείς να συναντήσει ανάλογους κανόνες (υπό οποιαδήποτε τυπική μορφή) και στις βυζαντινές πηγές, λιγότερο βέβαια στους νόμους, τουλάχιστον όμως στις διάφορες πραγματείες σχετικά με τη γεωργία. Στην τελευταία αυτή κατηγορία πηγών ανήκουν τα λεγόμενα «Γεωπονικά». Με τον τίτλο αυτό σώζεται σήμερα ένα κείμενο γραμμένο

γύρω στα μέσα του 10ου αιώνα, με πρωτοβουλία του Κωνσταντίνου Ζ΄ του Πορφυρογεννήτου (στο πλαίσιο της προσπάθειάς του για την «κωδικοποίηση» εγκυκλοπαιδικών γνώσεων), από άγνωστο συμπιλητή. Ο συντάκτης των «Γεωπονικών» στηρίχθηκε σε κείμενα του 4ου μ. Χ. αιώνα και σε μία ανάλογη συλλογή που είχε συντάξει τον 6ο αιώνα ο σχολαστικός Κασσιανός Βάσσος¹⁴.

Δυστυχώς, δεν κατόρθωσα να ανακαλύψω στα «Γεωπονικά» καμία σχετική επιταγή. Ο μοναδικός υπαινιγμός βρίσκεται στο κεφάλαιο 45 του βιβλίου Β΄, όπου γίνεται λόγος για τα καθήκοντα του επιστάτη. Εκεί σημειώνεται ότι ο επιστάτης οφείλει να τηρεί ημερολόγιο των εργασιών, γιατί αν αυτές δεν γίνουν με τη σωστή σειρά, θα προκύψει ζημιά για τη σοδειά εκείνης της χρονιάς και -επιπλέον- θα βλαφθεί και το χωράφι: «*Ει γαρ μίαν γουν ημέραν παραλείψειεν, ανατρέψει την της εργασίας τάξιν, και ου μόνον τους παρόντας καρπούς βλάψει, αλλά και αυτήν την γην χείρω καταστήσει*»¹⁵.

Στα «Γεωπονικά» που ανέφερα προηγουμένως εξαιρείται η σημασία του δάσους και δίνονται οδηγίες στους γεωργούς για τη δεντροφύτευση των γειτονικών τους λόφων ή βουνών: «Είναι πολύ ωφέλιμο για το κτήμα, αν υπάρχει κοντά βουνό με αυτοφυές δάσος. Αν όμως το βουνό δεν έχει δάσος, δεν είναι δύσκολο να το αναδασώσουμε. Υπάρχουν σπόροι των αγρίων δένδρων που αν τους σκορπίσουμε φυτρώνουν, εκτός μόνον στους ξερούς τόπους, όπου δεν πιάνουν και τόσο εύκολα. Οι ιτιές, τα αρμυρίκια, οι λεύκες, τα έλατα, ο μέλεγος (μελιός), οι φτελιές και όλα τα όμοια δένδρα, κάνουν προκοπή στα μέρη που έχουν υγρασία. Το πεύκο φυτρώνει και σε αμμουδερά μέρη. Μόνον δε οι ροδιές και οι ελιές, καθώς έχει αποδείξει η πείρα, φυτρώνουν πολύ καλά στα ξερότερα μέρη. Τις βελανιδιές και τις καστανιές πρέπει να τις φυτέψουμε σε μέρη που πέφτει άφθονη βροχή»¹⁶.

Από όλο το κείμενο προκύπτει βεβαίως ότι η σημασία του δάσους υπογραμμίζεται από την οπτική γωνία του καλλιεργητή, αλλά μακροσκοπικώς δεν μπορεί να αποκλείσει κανείς και κάποιες γενικότερες αντιλήψεις, έστω και σε λανθάνουσα μορφή.

V. Τα οπωροφόρα δέντρα

Όχι την προστασία των δασών, αλλά των μεμονωμένων δένδρων από (αλόγιστη) κοπή έχουν ως αντικείμενο πολλές διατάξεις της πολιτειακής νομοθεσίας. Τέτοιες διατάξεις περιέλαβε η ιουστινιάνεια κωδικοποίηση στον Πανδέκτη, στον τίτλο 27 του

βιβλίου 43 και στον τίτλο 7 του βιβλίου 47, διατάξεις που πέρασαν στον τίτλο 16 του βιβλίου 60 των «Βασιλικών», αφού επηρέασαν «καθ' οδόν» τις διάφορες μορφές του λεγόμενου «Γεωργικού Νόμου»¹⁷. Εδώ όμως πρόκειται για οπωροφόρα δένδρα και, όπως προκύπτει και από την αναφορά στον Ακουίλιο Νόμο που κάνουν οι διατάξεις του Πανδέκτη και των «Βασιλικών», ο λόγος της προστασίας είναι καθαρά οικονομικός.

Ανάλογες σκέψεις προκαλεί και η κατά πολλούς αιώνες προγενέστερη επιταγή της Παλαιάς Διαθήκης (Δευτ. 20, 19-20) που αποβλέπει επίσης στην προστασία των οπωροφόρων δένδρων. «Αν στρατοπεδεύσεις γύρω από μία πόλη που αγωνίζεσαι να εκπορθήσεις, μην καταστρέψεις τα δέντρα της, γιατί μπορείς να τραφείς από αυτά? γι' αυτό δεν πρέπει να τα κόψεις. Μήπως άλλωστε, τα δέντρα στους αγρούς είναι άνθρωποι, τους οποίους θα όφειλες να υποτάξεις; Τα δέντρα όμως, για τα οποία γνωρίζεις ότι δεν παράγουν φαγώσιμους καρπούς, μπορείς να τα κόψεις και να κατασκευάσεις από αυτά προμαχώνα εναντίον της πόλης, με την οποία διεξάγεις πόλεμο, μέχρις ότου αυτή παραδοθεί»¹⁸.

VI. Το οικοδομημένο περιβάλλον

Μία σημαντική πλευρά της προστασίας του περιβάλλοντος, γενικώς, αποτελεί η προστασία του οικοδομημένου περιβάλλοντος από αισθητική άποψη. Οι νομικές πηγές παρέχουν αρκετά ερείσματα, ώστε ανεπιφύλακτα να δεχθεί κανείς την ύπαρξη τέτοιας μορφής προστασίας κατά τη βυζαντινή περίοδο, ήδη από την πρώιμη εποχή.

Ο τίτλος 11 του βιβλίου 58 των «Βασιλικών» επιγράφεται «περί οικοδομημάτων ιδιωτικών». Εκεί διαβάζουμε τις παρακάτω διατάξεις:

- B.58.11.2: «Πραγματείας χάριν ουκ ώφελον τα οικήματα καταστρέφεσθαι και τα μάρμαρα αποσπάσθαι. Από οίκου μέντοι εις έτερον οίκον μεταφέρειν έξεστιν, εν ω μη σώος εστιν? επει' κεκώλυται διά την ευκοσμίαν της πόλεως και την πρόσοψιν».

- B.58.11.3.: «Ει άρα έξεστιν οικίαν καταβάλλειν και εις το αρχαίον μετατιθέναι ή και κήπον ποιείν και τούτο οι στρατηγοί ουκ εκώλυσαν ουδέ γείτονες, ο άρχων σκοπείτω και το σύνηθες εν τη πόλει φυλαξάτω».

- B.58.11.6.: «Μηδεὶς αποκοσμεῖτω οἶκον ἐν πόλει καὶ εἰς ἀγρόν μεταφερῆτω? ἐπεὶ στερεῖται τῆς κτήσεως. Εἰ μὲντοι ἀπὸ οἰκημάτων σαθρῶν εἰς ἕτερα μεταγείν θέλει, τούτο ποιεῖτω, ἢ ἀπὸ ἀγροῦ εἰς ἀγρόν, εἰ καὶ τὰ μάλιστα διὰ τῆς πόλεως καὶ τῶν τειχέων κομίζονται? ταῦτα περὶ τῶν εἰσενεχθέντων μόνων».

- B.58.11.7. : «Μηδεὶς κίονας ἢ ἀνδριάντας ἢ ἐξ ἄλλης ἐπαρχίας ἢ ἐκ τῆς αὐτῆς ἀποσπάτω καὶ μετακινεῖτω ἀλλαχού».

Όλες αυτές οι διατάξεις προέρχονται από τον τίτλο 8.10 του ιουστινιάνειου Κώδικα. Η πρώτη και η δεύτερη (C. 8. 10. 2 - 3) εκδόθηκαν από τον αυτοκράτορα Σευήρο Αλέξανδρο το 222 και το 224, η τρίτη (C. 8. 10. 6) από τον Μ. Κωνσταντίνο το 321 και η τέταρτη (C. 8. 10. 7) από τον Ιουλιανό το 362/363¹⁹. Θα μπορούσε, επομένως, να παρατηρήσει κανείς, ότι πρόκειται για διατάξεις εν μέρει ρωμαϊκές, εν μέρει της πολύ πρώιμης βυζαντινής περιόδου. Το γεγονός και μόνο ότι έχουν περιληφθεί στα «Βασιλικά» δεν θα αρκούσε να πείσει ότι διατήρησαν και στη μέση βυζαντινή περίοδο τη σημασία τους, γιατί είναι γνωστό, ότι στα «Βασιλικά» - παρόλη την «ανακάθαρση των παλαιών νόμων»²⁰ - παρεισέφρυσαν και διατάξεις που δεν εφαρμόζονταν πια για διάφορους λόγους. Αλλά ορισμένες από τις διατάξεις αυτές απαντούν σε μεταγενέστερο συμπληρωματικό έργο, με το οποίο επιδιώχθηκε να καταστεί το κείμενο των «Βασιλικών» πιο εύχρηστο και πιο προσιτό. Πρόκειται για τη Μεγάλη Σύνοψη των «Βασιλικών», για την οποία έγινε ήδη λόγος πιο πάνω. Επομένως, όσα χωρία έχουν περιληφθεί εκεί δεν ήσαν άχρηστα για την πρακτική της εποχής εκείνης. Έτσι το κείμενο της διατάξεως B. 58. 11. 2 έχει καταχωριστεί στη Μεγάλη Σύνοψη Κ 7. 3²¹, υπάρχει δε ρητή παραπομπή στις διατάξεις 58. 11. 6 και 7. Μνεία των χωρίων B. 58. 11. 2 και 6 γίνεται και στον «Τιπούκειτο» 19.1.51²².

Παρά το ότι η διατύπωση των διατάξεων αυτών στα «Βασιλικά» είναι συνοπτική, δεν υπάρχει καμία αμφιβολία ότι επιδιώκεται με αυτές η μη αλλοίωση της αισθητικής μορφής των επιμέρους οικοδομημάτων και, κατ' ακολουθίαν, ολόκληρης της πόλης. Η αυθεντική διατύπωση όμως των διατάξεων παρουσιάζει ακόμη μεγαλύτερο ενδιαφέρον. Έτσι, με την πρώτη διάταξη (του έτους 222) του Σευήρου Αλεξάνδρου επιτρέπεται κατ' αρχήν η μεταφορά μαρμάρων από μία οικοδομή σε άλλη (εξυπακούεται, μέσα στην ίδια πόλη), όχι όμως αν γίνεται σε τέτοια έκταση, ώστε να παραμορφώνεται η πρόσοψη του αρχικού κτίσματος.

Ο Μ. Κωνσταντίνος όρισε με τον παραπάνω νόμο του 321 ότι όποιος μεταφέρει από την πόλη στους αγρούς (προφανώς σε κάποια εξοχική κατοικία) μάρμαρα ή κίονες, ώστε να απογυμνώνεται η πόλη, τιμωρείται με δήμευση του ακινήτου, προς το οποίο έγινε η μεταφορά. Από μία πόλη σε άλλη η με-ταφορά όμως επιτρέπεται, επειδή μάρμαρα και κίονες είναι παντού δημόσιο κόσμημα²³.

Όπως αντιλαμβάνεται ο καθένας, με τις διατάξεις αυτές εισάγονταν σημαντικοί περιορισμοί της κυριότητας. Ο νομοθέτης όμως δεν σταμάτησε εκεί. Με άλλες διατάξεις υποχρέωσε τους κυρίους ακινήτων όχι μόνον ετοιμόρροπων (οπότε η ratio legis θα μπορούσε να αναζητηθεί σε λόγους δημόσιας τάξης), αλλά και κατεστραμμένων, να τα επισκευάσουν ή να τα αποκαταστήσουν. Αν αυτοί αμελούσαν, τότε οι εργασίες γίνονταν με μέριμνα και δαπάνες του δημοσίου, οι δε ιδιοκτήτες υποχρεούνταν να αποδώσουν το ποσό που δαπανήθηκε μέσα σε ορισμένη προθεσμία εντόκως στο δημόσιο ταμείο, αλλιώς θα καλύπτονταν τα έξοδα με αναγκαστική εκποίηση του ακινήτου²⁴.

Στο σημείο αυτό πρέπει να επισημανθεί και τούτο: Στον τίτλο 23 του βιβλίου 60 των «Βασιλικών» που φέρει την επικεφαλίδα «περί καταφθοράς μνημάτων ήτοι των ενταφίων λειψάνων» περιλαμβάνονται στα κεφάλαια 11-14 πολλές διατάξεις προερχόμενες από τον ιουστινιάνειο Κώδικα (9. 19. 2-5), με απώτερη προέλευση τον θεοδοσιανό Κώδικα (9. 17. 1-5), που αποβλέπουν στην προστασία των μνημάτων. Περισσότερο χαρακτηριστικές είναι οι διατάξεις των κεφαλαίων 4 και 5: «Εάν τις από τάφου αφέλῃται ἢ λίθους ἢ κίονας ἢ μάρμαρα ἢ ἄλλην οἰανδήποτε ὕλην, εἴκοσι λίτρας χρυσοῦ τῷ δημοσίῳ καταβαλλέτω, εἴτε αὐτός ὁ τῶν τάφων δεσπότης καταμέμφοιτο εἴτε τις ἕτερος εἴτε ἡ τάξις προσαγγείλη αὐτή. (...) 5. Οἱ ἀπὸ τῶν τάφων ὕλας ἀφαιροῦντες ὑποκείσθωσαν τῷ τῆς ἱεροσυλίας ἐγκλημάτι»²⁵. Πρόκειται για διατάξεις του Κωνσταντίου (έτ. 357) και του Ιουλιανού (έτ. 363). Προστατευόμενο έννομο αγαθό όμως δεν υπήρξε εδώ το περιβάλλον από αισθητική άποψη, αλλά το θρησκευτικό συναίσθημα λόγω της ιερότητας του τόπου και ο σεβασμός προς τα εκεί εναποτεθειμένα λείψανα²⁶.

Αν όμως προσέλκυαν οι ιδιωτικές ιδιοκτησίες την προσοχή του νομοθέτη σ' αυτό το σημείο, εύλογο είναι να αποτέλεσαν τα δημόσια οικοδομήματα αντικείμενο πολύ μεγαλύτερης μέριμνας²⁷. Αυτό κατ' εξοχήν παρατηρείται σε σχέση με παλαιά οικοδομήματα που χαρακτηρίζονται ως «ευγενή έργα» (opera nobilia)²⁸ και τα οποία

απολαύουν ιδιαίτερης προστασίας, όχι μόνο για λόγους αισθητικής, αλλά και εξαιτίας της πολιτισμικής τους σημασίας. Γι αυτό και η επισκευή ή αναστήλωση παλαιών μνημείων είχε προτεραιότητα απέναντι στην ανέγερση νέων²⁹. Πολλές όμως από τις διατάξεις αυτές, που ο θεοδοσιανός Κώδικας περιέλαβε σε μεγάλο αριθμό, δεν επιβίωσαν στον ιουστινιάνειο Κώδικα κι ακόμη λιγότερο στην κωδικοποίηση της μεσοβυζαντινής εποχής. Ίσως η αιτία να μην είναι άσχετη με τη μετατροπή πολλών αρχαίων ναών σε χριστιανικούς τόπους λατρείας και με τη γενικότερη αποστροφή της Εκκλησίας προς τα μνημειώδη οικοδομήματα της αρχαιότητας που θύμιζαν το ειδωλολατρικό παρελθόν.

Η μέριμνα του νομοθέτη για την καλαίσθητη εμφάνιση των πόλεων εκδηλώνεται στις διατάξεις που αντιστοιχούν στους σημερινούς οικοδομικούς κανονισμούς. Έτσι στην περίφημη διάταξη του αυτοκράτορος Ζήνωνος (474 /475 και 476-491)³⁰, που μνημονεύεται ρητώς μεν στις νεαρές 63 και 165 του Ιουστινιανού, εμμέσως δε στη νεαρά 113 του Λέοντος του Σοφού, αναφέρονται τα εξής: *«Καλλωπίζεσθαι τα τοιαύτα οικήματα ήτοι εργαστήρια μαρμάρους έξωθεν, ώστε κάλλος μεν διδόναι τη πόλει, ψυχαγωγίην δε τοις βαδίζουσι»* (C. 8. 10. 12. 6 b). Πρόκειται εδώ για την εξωτερική εμφάνιση κεντρικών καταστημάτων στην Κωνσταντινούπολη. Η παραπάνω διάταξη του Ζήνωνος περιλήφθηκε - με συνοπτική όμως διατύπωση - και στα «Βασιλικά» (58. 12. 23)³¹ και από εκεί στη Μεγάλη Σύνοψη (Κ 9. 43)³², πράγμα που μαρτυρεί τη σημασία της και στους επόμενους αιώνες.

Η προστατευτική παρέμβαση του νομοθέτη έπαιρνε κάποτε ευρύτερες διαστάσεις σε σχέση με τη γενικότερη διαμόρφωση των πόλεων, έστω κι αν δεν στόχευε πάντοτε στην αισθητική τους εμφάνιση. Έτσι με διάταξη των αυτοκρατόρων Αρκαδίου και Ονωρίου του έτους 398 διατάχθηκε η κατεδάφιση οικοδομημάτων που στένευαν τις πλατείες ή καταργούσαν στοές (C. 8.11.14)³³.

VII. Η απόλαυση της φύσης

Η αναζήτηση όμως αισθητικής απολάυσεως δεν περιοριζόταν για τους Βυζαντινούς στα έργα τέχνης ή, γενικότερα, στα προϊόντα του τεχνικού πολιτισμού. Κατά κύριο λόγο η αναζήτηση αυτή στρεφόταν προς το φυσικό περιβάλλον και μάλιστα ανεξάρτητα από θρησκευτικά κίνητρα, όχι δηλαδή ως λατρευτική εκδήλωση προς τον Δημιουργό του Σύμπαντος.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ένας από τους σημαντικότερους εκπροσώπους των γραμμάτων στην ύστερη βυζαντινή περίοδο, ο Θεόδωρος Μετοχίτης (13/14ος αι.). Στο έργο του που παραδίδεται με τον τίτλο «Υπομνηματισμοί και σημειώσεις γνωμικαί»³⁴ αφιερώνει στο θέμα αυτό τέσσερα κεφάλαια. Το κεφάλαιο 42 με την επικεφαλίδα «Ὅτι σφόδρα ἡδύ τοις ἀνθρώποις ἐποπτεία τῆς κτίσεως» αρχίζει με τη φράση: «Ἥδιστον, εἰ δὴ τι καὶ ἄλλο τῶν θεαμάτων ἢ τῆς κτίσεως ἐποπτεία, καὶ το τοις ὀφθαλμοῖς διέναι τῶν ὀρωμένων ἀπάντων»³⁵ και με τον τρόπο αυτό εξάιρεται ως πληρέστερη και σημαντικότερη προσέγγιση αυτή που επιτυγχάνεται με τα αισθητήρια της οράσεως³⁶. Εξειδικεύοντας ο Μετοχίτης στο επόμενο κεφάλαιο (43) το περιεχόμενο της «κτίσεως», το επιγράφει «Ὅτι ἡδιστον ἢ τοῦ οὐρανοῦ καὶ τῶν κατ' οὐρανὸν ἐποπτεία»³⁷. Εκεί προβάλλει την αισθητική απόλαυση που προσφέρει η ενατένιση της κινήσεως των ουρανίων σωμάτων, ιδίως όταν υπάρχει αιθρία³⁸.

Τα επόμενα δύο κεφάλαια (44 και 45) στο έργο του Μετοχίτη είναι αφιερωμένα στο υγρό στοιχείο. Με τις λέξεις «Ὅτι ἡδιστον θέαμα ἢ θάλαττα»³⁹ επιγράφεται το πρώτο, στο οποίο με εξαιρετικά γλαφυρό τρόπο περιγράφεται η κίνηση του νερού, από την ελαφριά ανατριχίλα στην επιφάνεια της θάλασσας, όταν αυτή γαληνεύει, μέχρι το σφυροκόπημα της ακοῆς από το βροντητό των θεριεμένων κυμάτων της. Σκοπός του συγγραφέα δεν είναι μόνο να εξάρει την αισθητική πλευρά του θεάματος, αλλά και να υπογραμμίσει την επίδρασή του στο θυμικό των ανθρώπων⁴⁰.

VIII. Η εξασφάλιση φωτισμού και ακώλυτης θέας

Οι σκέψεις όμως αυτές του Μετοχίτη δεν ανταποκρίνονταν μόνο στις αντιλήψεις της εποχής του, αλλά εξέφραζαν πεποιθήσεις ριζωμένες από πολλούς αιώνες στη συνείδηση του λαού. Αυτό φαίνεται καθαρά στη νομοθεσία της πρώιμης περιόδου. Στη διάταξη του Ζήνωνος, για την οποία έκανα ήδη λόγο, προβλέπεται απόσταση τουλάχιστον 12 ποδών ανάμεσα σε γειτονικά κτίσματα, όχι μόνον «ὥστε μὴ τοὺς οἰκοδομοῦντας ἀφαιρῆσθαι φῶτα ἢ ἀποψιν τῶν γειτόνων» γενικῶς (C. 8. 10. 12. 1), αλλά και ειδικότερα για να μην εμποδίζεται η θέα της θάλασσας -εξυπακούεται, στις παραθαλάσσιες περιοχές, ιδίως στην Κωνσταντινούπολη. Η σχετική ρύθμιση είναι εξαιρετικά λεπτομερής: «Μηδαμῶς ἐκ τούτου τοῦ διαστήματος συγχωρεῖσθαι ἀφαιρῆναι τοῦ γείτονος ἀποψιν θαλάσσης, εὐθείαν καὶ οὐ βεβιασμένην ἐξ οἰουδήποτε πλευροῦ τῆς οἰκίας, ἢν ὁ γείτων ἐστὼς ἔνδον ἐν τοῖς ἰδίοις ἢ καὶ καθήμενος ἔχει, μὴ παρατρέπων ἑαυτὸν ἐν τῷ παρακύπτειν εἰς τὸ πλάγιον καὶ βιαζόμενος, ὥσπερ ἰδεῖν

θάλασσαν» (C. 8. 10. 12. 2a).

Επειδή όμως, όπως φαίνεται, έβρισκαν και τότε οι ενδιαφερόμενοι διάφορους τρόπους για να καταστρατηγούν τις οικοδομικές διατάξεις, επανέρχεται στο ίδιο θέμα λίγες δεκαετίες αργότερα ο Ιουστινιανός με τη νεαρά 63 (έτ. 538), που φέρει την επιγραφή «περί καινοτομιών της επί θάλασσαν απόψεως». Εκεί ο νομοθέτης κακίζει όσους με πλάγιες μεθόδους αφαιρούν από τους γείτονές τους τη θέα προς τη θάλασσα, «πράγμα χαριέστατον» κατά το κείμενο της νεαράς, αφαιρώντας έτσι κάθε ευχαρίστηση από τα σπίτια αυτών που είχαν προηγηθεί στην οικοδόμησή τους⁴¹.

Δεν μπορεί να περάσει απαρατήρητη η σημασία που αποδίδεται στην εξασφάλιση ενός minimum αισθητικής απολαύσεως που πρέπει να προσφέρουν οι κατοικίες στους ενοίκους τους. Στη συνέχεια ο Ιουστινιανός επαναλαμβάνει τις σχετικές απαγορεύσεις με πολύ αυστηρότερη διατύπωση και απειλεί κατά των παραβατών όχι μόνο την κατεδάφιση του «αυθαίρετου» κτίσματος, αλλά και χρηματική ποινή δέκα λιτρών χρυσού. Ενδιαφέρον είναι ότι στη νεαρά εξομοιώνεται η δόλια αφαίρεση ενός άυλου αγαθού -της θέας προς τη θάλασσα- με τη βίαιη αφαίρεση («αρπαγή») ενός υλικού αγαθού, ακόμη και μικρής αξίας⁴². Το ίδιο αντικείμενο με τη νεαρά 63 έχει και η νεαρά 165 του Ιουστινιανού.

Περιορισμοί ως προς το ύψος των οικοδομημάτων και την εγγύτητά τους υπήρχαν και πριν από τον 5ο αιώνα. Πλούσιο υλικό βρίσκουμε στις διατάξεις του Πανδέκτη (8.2.1 επ.). Εκεί όμως οι περιορισμοί αυτοί έπρεπε να αποτελέσουν το περιεχόμενο δουλείας, έτσι ώστε υπήρχε σημαντική εξάρτηση από τη βούληση των συμβαλλομένων γειτόνων⁴³.

Οι δουλείες αυτές μνημονεύονται και στις ιουστινιάνειες «Εισηγήσεις» (2.3.1)⁴⁴. Οι παραπάνω διατάξεις του Πανδέκτη επαναλήφθηκαν στα Βασιλικά», στον τίτλο 2 του βιβλίου 58. Ειδικώς μάλιστα στα κεφάλαια 58.2.15-16 γίνεται σύγκριση ανάμεσα σε δύο παρεμφερείς δουλείες, του φωτισμού δηλαδή και της απόψεως, και διευκρινίζεται ότι η δεύτερη είναι ευρύτερη από την πρώτη. «*Η της απόψεως δουλεία πλατυτέρα εστί της των φωτών? και ο παρά την δουλείαν βλάπτων τα φωτά περί καινοτομίας παραγγέλλεται.- Το μεν γαρ εστι το τον ουρανόν θεωρείν, η δε άποψις και εν τοις κατωτέροις τόποις είναι δύναται? το δε φως εξ υποκειμένου τόπου ου δύναται είναι.*»

Σε αντίθεση όμως προς την προστασία μέσω των δουλειών, με τα νομοθετικά μέτρα πρώτα του Ζήνωνος και αργότερα του Ιουστινιανού, η προστασία έγινε περισσότερο δραστική, γιατί από δίκαιο ενδοτικό μετατράπηκε σε δίκαιο αναγκαστικό.

Ξεπερνώντας τα όρια του ιδιωτικού δικαίου, οι οικείες διατάξεις εντάχθηκαν στο δημόσιο δίκαιο με τελείως διαφορετικό σύστημα κυρώσεων για την περίπτωση της παραβάσεώς τους, όπως είδαμε αμέσως πιο πάνω σε σχέση με τη νεαρά 63.

Θα ήταν λάθος να υποθέσει κανείς, ότι τα παραπάνω νομοθετικά μέτρα ατόνησαν με το πέρασμα των χρόνων. Το αντίθετο μαρτυρείται όχι μόνον από το γεγονός ότι η «Εισαγωγή» και ο «Πρόχειρος Νόμος» προστατεύουν την ακώλυτη θέα προς τη θάλασσα⁴⁵, ότι ξαναβρίσκουμε αυτούσια τη νεαρά 63 στα «Βασιλικά» (58. 11. 14), καθώς και μακρά αποσπάσματα από τη διάταξη του Ζήνωνος (58.11.11)⁴⁶, αλλά και από ένα χωρίο της Μικρής Συνόψεως⁴⁷ στο στοιχείο Κ κεφ. 25, όπου αναγράφονται τα εξής ενδιαφέροντα σχετικά με την έκταση εφαρμογής της νομοθεσίας των πρώιμων χρόνων: *«Τα περί των κτισμάτων νομοθετηθέντα τα μεν άλλα πάντα εν πάσαις χώραις και πόλεσι τα αυτά εστι, [ένια δε ού, οίον] τα περί της απόψεως της εις θάλασσαν. Εστί δε άποψις η απόβλεψις, [ήτις] ιδία εστί εν Κωνσταντινουπόλει και τοις περί αυτήν, και ιδία εν ταις ετέραις χώραις και πόλεσιν? επιπλέον γαρ εις Κωνσταντινούπολιν και τα περί αυτήν ή εν τοις άλλοις τόποις η ρηθείσα άποψις οφείλει φυλάττεσθαι»*⁴⁸.

ΙΧ. Φυσικό περιβάλλον και διαβίωση

Πριν προχωρήσουμε στην αναζήτηση άλλων διατάξεων, με τις οποίες προστατευόταν αυτό που ονομάζουμε σήμερα «ποιότητα ζωής», πρέπει να συνειδητοποιήσουμε ότι οι Βυζαντινοί λάβαιναν σοβαρά υπόψη το φυσικό περιβάλλον και τις κλιματολογικές συνθήκες, ως παράγοντες που επηρέαζαν τη διαβίωσή τους. Ένα χαρακτηριστικό δείγμα για τους κανόνες που τηρούσαν κατά την επιλογή του τόπου εγκαταστάσεώς τους παρέχουν τα «Γεωπονικά» (βιβλίο Β´ κεφ. 3), για τα οποία μιλήσαμε ήδη: «Τα παραθαλάσσια μέρη είναι συνήθως τα πιο υγιεινά καθώς και τα ορεινά και οι πλαγιές που κυττάζουν κατά το βορριά. Όσα μέρη είναι κοντά σε βάλτους ή σε λίμνες είναι νοσηρά. Καθώς επίσης και όσα μέρη είναι βαθουλά και βλέπουν κατά το νοτιά ή κατά τη δύση. Για τούτο πρέπει τα σπίτια να οικοδομούνται στα ψηλότερα μέρη. Γιατί αυτά τα μέρη είναι και για την υγεία πολύ ωφέλιμα και έχουν θέα ανοικτή και μακρυνή. Η πρόσοψη του σπιτιού πρέπει να είναι προς την ανατολή καθώς και οι θύρες του. Γιατί

οι ανατολικοί άνεμοι είναι πολύ υγιεινοί και η θερμότητα του ήλιου μπαίνει γρηγορότερα και ξεραίνει και απορροφά την υγρασία. Τα σπίτια δεν πρέπει να είναι χαμηλά και στενόχωρα, αλλά άνετα, πλατειά και ψηλά. Μερικοί συμβουλεύουν να φτιάνουμε τα σπίτια μεσημβρινά, γιατί έτσι έχουν πολλήν ώρα τον ήλιο. Αλλά εγώ νομίζω ότι καλύτερα είναι να βλέπουν κατά την ανατολή, γιατί ο νότιος άνεμος είναι υγρός και άστατος, και παρά πολύ νοσηρός. Τα λουτρά αντιθέτως δεν πρέπει να βλέπουν κατά το βορριά ή κατά τα βορειοανατολικά, αλλά κατά τα νοτιοδυτικά ή κατά το νότο. Τα λουτρά πρέπει να είναι ευρύχωρα για να δέχονται τον καθαρό αέρα. Και όταν δεν υπάρχουν κοντά λάσπες και βρωμόνερα, ο αέρας που μπαίνει είναι καθαρός. Το καμίνι του λουτρού πρέπει να είναι επάνω στο έδαφος και να βλέπει προς το εσωτερικό. Να είναι δηλαδή πλαγιασμένο και κατηφορικό, έτσι ώστε τα ξύλα που βάνουμε να προχωρούν προς τα μέσα και να μη βγαίνουν έξω, η δε φλόγα να μένει μέσα και να μεταδίδει πολλή θερμότητα στο καζάνι»[49](#).

Είναι αυτονόητο ότι οι παραπάνω κανόνες αφορούσαν αγροτικούς οικισμούς, γιατί μέσα στις πόλεις ήταν η τήρησή τους για πρακτικούς λόγους ανέφικτη.

Χ. Συνθήκες διαβίωσης και «γειτονικό δίκαιο»

Το «γειτονικό δίκαιο», όπως ονομάζεται στη νομική γλώσσα το σύνολο των κανόνων δικαίου, με τους οποίους ρυθμίζονται οι σχέσεις ανάμεσα σε ακίνητα που συνορεύουν, δεν περιλαμβάνει βέβαια μόνο διατάξεις που εξασφαλίζουν την ακώλυτη θέα της θάλασσας. Οι διάφορες εκδηλώσεις του δικαιώματος της κυριότητας, που - σύμφωνα με τη γνωστή αντίληψη του ρωμαϊκού δικαίου - αποτελεί το δικαίωμα της χρήσεως, καρπώσεως και καταχρήσεως του πράγματος (*ius utendi, fruendi et abutendi*)[50](#), συνιστούν σε πολλές περιπτώσεις προσβολή του δικαιώματος κυριότητας επί του γειτονικού ακινήτου. Αρχή του γειτονικού δικαίου είναι ότι ο κύριος ενός ακινήτου δεν δικαιούται να επιχειρεί πράξεις που διαταράσσουν την κυριότητα των άλλων ακινήτων γύρω του. Η αρχή αυτή όμως δεν είναι - και εκ των πραγμάτων δεν μπορεί να είναι - ανεξαίρετη. Το δίκαιο προσπάθησε να βρει τη χρυσή τομή στη σύγκρουση δύο απόλυτων δικαιωμάτων και καθιέρωσε ορισμένους περιορισμούς, έτσι ώστε να καθίσταται δυνατή η χρήση και των δύο ακινήτων. Η παρενόχληση συνίσταται συνήθως στις λεγόμενες «εκπομπές» (*immis-siones*), είτε καπνού, αναθυμιάσεων, θορύβου, θερμότητας, ατμού κ.λπ., που είναι «αστάθμητα» στοιχεία, είτε νερού ή άλλων αντικειμένων με συγκεκριμένη υλική υπόσταση. Η χρυσή τομή έγκειται στο ότι

ο κύριος ενός ακινήτου είναι υποχρεωμένος να ανέχεται τέτοιες «εκπομπές», που προέρχονται από γειτονικά ακίνητα, εφόσον αυτές δεν υπερβαίνουν το συνηθισμένο μέτρο⁵¹.

Για την εκτίμηση του μέτρου της συνήθους χρήσεως έγιναν, όπως φαίνεται, οι νομικοί της κλασικής περιόδου πολλές φορές αποδέκτες σχετικών ερωτημάτων. Οι «γνωμοδοτήσεις» τους, που ενσωματώθηκαν στις διάφορες συγγραφές τους, κωδικοποιήθηκαν στον Πανδέκτη του Ιουστινιανού. Στη συνέχεια παρατίθεται μία ενδεικτική επιλογή από τέτοιες «αποκρίσεις».

Κατά την άποψη του Πρόκουλου, αεραγωγοί (καπνοδόχοι) λουτρών δεν είναι ανεκτό να περνούν μέσα από κοινό τοίχο, γιατί προκαλούνται βλάβες από τη θερμότητα που διοχετεύεται (D. 8. 2. 13 προοίμ.). Η διάταξη απαντά και στα «Βασιλικά» με την ακόλουθη συνοπτική μορφή:

- 58.2.13. *«Ουκ έξεστι τω κοινωνώ εν τω ιδίω οίκω ποιούντι βαλανείον τους καπνοδόχους επιθείναι τω κοινώ τοίχω ή τοίχον ίδιον».*

Κατά το χωρίο του Πανδέκτη 8. 2. 19 προοίμ., έκρινε ο Παύλος ότι σωλήνας που συγκεντρώνει βρόχινο νερό ή διοχετεύει νερό δεξαμενής δεν επιτρέπεται να είναι εντοιχισμένος σε μεσότοιχο. Αντιθέτως, μπορεί κανείς να διατηρεί λουτρό δίπλα σε κοινό τοίχο, έστω κι αν διαχέεται υγρασία. Το ίδιο ισχύει και για νερά που προέρχονται από κοιτώνες ή μαγειρεία. Αν όμως από τη συνεχή υγρασία παραβλάπτεται το γειτονικό ακίνητο, μπορεί ο κύριός του να απαιτήσει τη διακοπή της «διαταράξεως» αυτής. Η αντίστοιχη διάταξη στα «Βασιλικά» έχει την ακόλουθη διατύπωση:

- 58.2.19. *«Σωλήνας ενούν τω κοινώ τοίχω ουκ εφείται? βαλανείον μέντοιπλησίον του κοινού τοίχου έχειν ου κεκώλυται, κάν υγρασίαν δέχηται, ει μη άρα διά της συνεχούς υγρασίας βλάπτεται? έξεστι γαρ και εν τω ιδίω οίκω έχειν ύδωρ».*

Με αφορμή την εκπομπή καπνού από τυροκομείο προς την υπερκείμενη οικία, επίσης αιθάλης από τζάκι ή ατμού από λουτρό, καθώς και τη διασπορά θραυσμάτων από πέτρες που τεμαχίζονταν σε έναν αγρό προς τους γειτονικούς, διατύπωσε ο Ουλπιανός την ακόλουθη γνώμη (D. 8. 5. 8. 5-7) που συνοψίστηκε ως εξής στα

«Βασιλικά»:

- 58.5.8.5-7. *«Χωρίς δουλείας ούτε ο κάτω δύναται καπνόν επιπέμπειν τω άνω ούτε ο άνω το ύδωρ ή τι άλλο τω κάτω? επί τοσούτον γαρ έξεστιν εν τοις ιδίοις τι ποιείν, εφ' όσον μηδέν εις τα αλλότρια επιπέμπειν. Όθεν κωλύεται τις λίθον εν τω ιδίω τεμείν και τα κλάσματα ρίπτειν εις τον αγρογείτονα. Έξεστι δε καπνόν ελαφρόν οίον από εστίας ποιείν, ώσπερ και καθέζεσθαι και λούεσθαι εν τοις ιδίοις, και ου δύναται συνιστάν δουλείαν εις το ταύτα γίνεσθαι ή μη γίνεσθαι. Επί δε του καπνού του λουτρού δουλεία συνίσταται».*

Σε άλλη περίπτωση κατασκεύασε κάποιος αποχωρητήριο δίπλα σε μεσότοιχο. Σε ερώτηση του γείτονα, πώς θα μπορούσε να αντιδράσει εξαιτίας της υγρασίας που διαπερνούσε τον τοίχο, υπέδειξε ο Αλφήνος τα κατά τη γνώμη του κατάλληλα και πρόσφορα ένδικα μέσα (D. 8. 5. 17. 2). Ιδού η απάντηση του νομικού αυτού κατά τη συνοπτική της διατύπωση στα «Βασιλικά»:

- 58.5.17.2. *«Εάν ο γείτων κοπρώνα ποιήση παρά τον τοίχον μου και υγράνη αυτόν, ει μεν εν δημοσίω τόπω τέθεικε, την περί παραγγελίας αγωγήν κινώ, ει δε εν ιδίωτικώ, την περί δουλείας αγωγήν? ει δε εβλάβην, κινώ την περί ζημίας αγωγήν».*

Μέσα στο κτήμα του, όπου υπήρχε πηγή, εγκατέστησε κάποιος εριοπλυντήριο («γναφείον»), από το οποίο τα νερά έτρεχαν μέσα στο γειτονικό αγρό. Μετά από σχετικό ερώτημα αποφάνθηκε ο Ουλπιανός, ότι δεν μπορεί να στραφεί εναντίον του ο γείτονας, εκτός αν τα νερά που εισρέουν και χύνονται στον αγρό του είναι ακάθαρτα (D. 39. 3. 3 προοίμ.). Η διατύπωση της διατάξεως αυτής του Πανδέκτη στα «Βασιλικά» δεν έχει περισωθεί.

Εκτός όμως από τις παραπάνω διατάξεις του Πανδέκτη που εντάχθηκαν στα «Βασιλικά», ανάλογες ρυθμίσεις εμφανίζονται και στις δύο νομοθετικές συλλογές των Μακεδόνων αυτοκρατόρων, στην «Εισαγωγή» ή και στον «Πρόχειρο Νόμο» (με απώτερη βεβαίως προέλευση τα σχετικά αποσπάσματα του Πανδέκτη). Στη συνέχεια παρατίθενται τα οικεία κεφάλαια του «Πρόχειρου Νόμου» που αποτέλεσε την τελική διατύπωση (δοθέντος ότι με αυτόν αναθεωρήθηκε ουσιαστικώς η «Εισαγωγή»⁵²):

- 38.17. *«Ούτε φούρνον ούτε εστίαν εν τω επικοίνω τοίχω δύναται τις ποιείν, εν ω τον*

επίκοινων τοίχον το πυρ καταβλάπτει» (= Εισ. 39. 14)[53](#).

-38.18. «Εάν τις ποιήση τυρεψείον, εξ ου καπνός εκπεμπόμενος καταβλάπτει τους εν τοις υψηλοτέροις οικούντας, δύνανται κατά νόμους οι βλαπτόμενοι κωλύειν αυτόν εισπέμπειν τον καπνόν, ει μη άρα τι δίκαιον παρεχώρησαν αυτώ του εισπέμπειν τον καπνόν. Αλλά και το ανάπαλιν, ει οι εν ταις υψηλοτέραις στέγαις οικούντες ύδωρ ρίπτουσιν ή κόπρον και βλάπτουσι τους εν τοις χθαμαλωτέροις οικούντας, κωλύονται τούτο ποιείν. Επί τοσούτον γαρ έξεστι τινι ποιείν τι εν τοις εαυτού, εφ' όσον έτερον μη καταβλάπτη. Το αυτό και περι δυσωδίας» (= Εισ. 39. 15).

- 38.22. «Ουδείς δύναται κόπρον πλησίον του αλλοτρίου τοίχου έχειν, ει μη τοιαύτην δουλείαν έχη» (= Εισ. 39. 21)[54](#).

Από την παραπάνω περιπτωσιολογία προκύπτει με σαφήνεια, ότι το πνεύμα που επικράτησε στην αντιμετώπιση των «εκπομπών» ήταν η προσπάθεια συγκερασμού των εκατέρωθεν συμφερόντων με κύριο πάντως γνώμονα, να μην παρακωλύεται ουσιαστικώς η χρήση ούτε του ακινήτου που δέχεται τις «εκπομπές», αλλά ούτε και εκείνου που τις προκαλεί[55](#).

Αυτά για τις δυσάρεστες «εκπομπές». Υπήρχαν όμως και ευχάριστες, που ο νομοθέτης ευνοούσε. Διαβάζουμε λοιπόν στο «Επαρχικόν Βιβλίον»[56](#), ένα νομοθέτημα του τελευταίου ίσως χρόνου της βασιλείας του Λέοντος ΣΤ' (912) με εσωτερικές διατάξεις για διάφορα επαγγελματικά σωματεία, ότι οι «μυρεψοί», δηλαδή οι αρωματοπώλες, έπρεπε να είναι εγκατεστημένοι με τα μαγαζάκια τους κοντά σε μία εκκλησία με την εικόνα του Χριστού και στο προαύλιο των ανακτόρων, ώστε να ευωδιάζει η περιοχή[57](#).

XI. Υγειονομικές ρυθμίσεις

Λαμβάνοντας αφορμή από το ιστορικό μερικών περιπτώσεων που απασχόλησαν τους κλασικούς νομικούς, όπως αυτές που μόλις προ ολίγου ανέφερα, θέλω να επισημάνω δύο τομείς από τον τεχνικό πολιτισμό των Βυζαντινών, που έχουν άμεση σχέση με το περιβάλλον και την προστασία του από τη ρύπανση. Πρόκειται για τη λειτουργία λουτρών και για τη δημιουργία αποχετευτικού συστήματος μέσα στις πόλεις, τομείς που υπήρξαν αντικείμενο ιδιαίτερης μέριμνας τόσο στο νομοθετικό όσο και στο

τεχνικό πεδίο.

Λέγοντας λουτρά εννοούμε κατά κανόνα αυτοτελή οικοδομήματα, που βρίσκονταν σε κοινή χρήση, όπου δηλαδή οι άνθρωποι λούονταν ομαδικώς⁵⁸. Έτσι εξηγείται και το έντονο ενδιαφέρον της Εκκλησίας -που εκδηλώθηκε πολύ νωρίς- να μη συλλοούνται άνδρες και γυναίκες μαζί, ώστε να αποφεύγονται οι αφορμές για παρεκτροπές στο χώρο των γενετήσιων σχέσεων. Σχετικές απαγορεύσεις περιέχουν οι κανόνες 30 της συνόδου της Λαοδικείας (μεταξύ 325 και 381) και 77 της Πενθέκτης συνόδου (691/692)⁵⁹. Ο δεύτερος από τους κανόνες αυτούς προβλέπει για τους παραβάτες κληρικούς καθαίρεση και για τους λαϊκούς αφορισμό. Ούτε στους συζύγους δεν επιτρεπόταν το κοινό λουτρό, σύμφωνα με την άποψη που ο γνωστός κανονολόγος του 12ου αιώνα Θεόδωρος Βαλσαμών διατυπώνει στο ερμηνευτικό του υπόμνημα στον παραπάνω κανόνα 77 της Πενθέκτης συνόδου⁶⁰.

Ιδιωτικά λουτρά μέσα σε κατοικίες σπάνιζαν, δεν ήσαν όμως και ανύπαρκτα, όπως προκύπτει από τα χωρία του Πανδέκτη σχετικά με τις «εκπομπές» που μνημονεύθηκαν προηγουμένως⁶¹.

Στο αποχετευτικό σύστημα είναι αφιερωμένες αρκετές διατάξεις τόσο της ιουστινιάνειας κωδικοποίησεως, ιδίως του Πανδέκτη στους τίτλους 21 «περί ρείθρων» (De rivis) και 23 «περί υπονόμων» (De cloacis) του 43ου βιβλίου, και των νομοθετικών συλλογών της μακεδονικής δυναστείας⁶² όσο και των οικοδομικών διατάξεων, μεταξύ των οποίων κατέχει περίοπτη θέση έργο αποδιδόμενο στον αρχιτέκτονα του 6ου αιώνα Ιουλιανό τον Ασκαλωνίτη, που εμφανίζεται στη χειρόγραφη παράδοση με την επιγραφή «Από των του Ασκαλωνίτου Ιουλιανού αρχιτέκτονος εκ των νόμων ήτοι ηθών των εν Παλαιστίνη»⁶³. Δεν θα υπεισέλθω σε λεπτομέρειες, γιατί με το έργο αυτό και με τις οικοδομικές διατάξεις γενικότερα θα ασχοληθεί άλλος ομιλητής. Θα επισημάνω μόνο ότι στα παραπάνω κείμενα ρυθμίζονται με πολλή λεπτολογία η κατασκευή αποχωρητηρίων και βόθρων και η συντήρηση του αποχετευτικού δικτύου⁶⁴.

Η τήρηση ορισμένων κανόνων υγιεινής ως προς τις καθημερινές ανάγκες των ανθρώπων επιβαλλόταν από τη νομοθεσία όχι μόνο σε σχέση με τους μόνιμους οικισμούς. Η μέριμνα του νομοθέτη επεκτεινόταν ακόμη και στο κινούμενο στράτευμα. Έτσι διαβάζουμε στο «Στρατηγικόν» του Μαυρικίου (που αναφέρθηκε ήδη

πιο πάνω) ότι κατά την αναζήτηση του χώρου στρατοπεδεύσεως πρέπει να επιλέγονται μέρη υγιεινά και καθαρά και να μην παρατείνεται η παραμονή σε έναν τόπο, αν αυτός δεν καλύπτει τις ανάγκες από άποψη ατμόσφαιρας και άλλων υγειονομικών προϋποθέσεων, για να μην εκτεθεί το στράτευμα σε κίνδυνο μολύνσεων. Και ότι τα αποχωρητήρια πρέπει να βρίσκονται έξω από το στρατόπεδο εξαιτίας της δυσοσμίας, ιδίως μάλιστα αν απαιτείται η παραμονή των στρατιωτών για κάποιο λόγο σε ορισμένο τόπο μεγαλύτερο διάστημα⁶⁵.

Οι προσπάθειες όμως των Βυζαντινών να εξασφαλίσουν στους εαυτούς τους όσο γινόταν πιο άνετες συνθήκες διαβιώσεως, δεν εξαντλούνταν στα παραπάνω μέτρα. Διαβάζοντας το έργο του Ιουλιανού του Ασκαλωνίτη, που ανέφερα ήδη, διαπιστώνει κανείς πλήθος διατάξεων που αποσκοπούσαν, αν όχι στην εξαφάνιση, πάντως στον περιορισμό και στην ελαχιστοποίηση της ενοχλήσεως των κατοίκων από τη γειτνίαση διαφόρων εργαστηρίων ή άλλων πηγών ρυπάνσεως υπό οποιαδήποτε έννοια. Αλλά, όπως είπα ήδη, τα θέματα αυτά θα τα πραγματευθεί άλλος ομιλητής.

XII. Προστασία του ιδιωτικού βίου

Τελειώνοντας με τα προστατευτικά μέτρα κατά των υλικής μορφής παρενοχλήσεων, θα άφηνα ένα σημαντικό κενό, αν παρέλειπα να εξάρω την προστατευτική μέριμνα του βυζαντινού νομοθέτη σε έναν άλλο χώρο. Η ελάχιστη επιτρεπόμενη απόσταση ανάμεσα στα οικοδομήματα ορίστηκε, όπως είδαμε, με τη διάταξη του Ζήνωνος και τη νεαρά 63 του Ιουστινιανού. Το ίδιο αντικείμενο έχει και η νεαρά 113 του Λέοντος του Σοφού. Το ενδιαφέρον όμως είναι, ότι εδώ δεν αναφέρεται ως δικαιολογητικός λόγος η αποστέρηση του φωτισμού ή της θέας. Κατά το κείμενο της νεαράς αυτής (του Λέοντος) επιβάλλεται ο περιορισμός «διά το μη κατοπτεύειν αλλήλους τα γειτονεύοντα μέρη»⁶⁶. Επομένως έχουμε σ' αυτήν την περίπτωση ένα σημαντικό μέτρο για την προστασία της ιδιωτικής ζωής από τα αδιάκριτα βλέμματα ανεπιθύμητων παρατηρητών.

XIII. Τελική παρατήρηση

Θα ήταν κανείς εκτός τόπου και χρόνου αν, με βάση τα πιο πάνω στοιχεία, αποφάσιζε να υποστηρίξει ότι οι Βυζαντινοί είχαν «περιβαλλοντολογική» συνείδηση. Πολλά από τα σχετικά μέτρα εξυπηρετούσαν άμεσα ένα συγκεκριμένο οικονομικό σκοπό, όπως η

προστασία των οπωροφόρων δέντρων. Αλλα επιβάλλονταν από καθαρά πρακτικούς λόγους, όπως οι περιορισμοί στο ύψος των κτισμάτων και στην απόσταση ανάμεσά τους. Ας μην ξεχνάμε ότι ο φωτισμός, εν μέρει και η θέρμανση των σπιτιών εξασφαλιζονταν με τις ακτίνες του ήλιου που - για το λόγο αυτό - έπρεπε να φθάνουν μέχρι την τελευταία γωνιά. Κάποια ωστόσο είχαν ως αφετηρία τα ευχάριστα συναισθήματα που το περιβάλλον, τόσο το φυσικό όσο και το τεχνητό, γεννούσαν στους ανθρώπους. Και δεν μπορεί να αρνηθεί κανένας, ότι η ψυχική ευχαρίστηση είναι οργανικά εξίσου απαραίτητη για τον άνθρωπο όσο η τροφή και ο ύπνος. Επομένως, οι σκέψεις που ώθησαν το βυζαντινό νομοθέτη να λάβει τα μέτρα που είδαμε ταυτίζονταν ως ένα σημείο με τα κίνητρα του σημερινού.

Συνοψίζοντας, δεν θα ήταν υπερβολή, αν καταλήγαμε στο συμπέρασμα ότι το θετικό δίκαιο της βυζαντινής εποχής εξασφάλιζε στους υπηκόους της αυτοκρατορίας μία «ποιότητα ζωής», από την οποία - τηρουμένων βεβαίως των αναλογιών - οι κάτοικοι των σημερινών μεγαλουπόλεων θα είχαν αρκετά να ζηλέψουν, αν φυσικά όλες αυτές οι διατάξεις τηρούνταν με συνέπεια στην πράξη.

Το κείμενο αποτελεί προδημοσίευση διάλεξης που δόθηκε στο Ίδρυμα Γουλανδρή-Χορν στις 12.5.1993 στο πλαίσιο του κύκλου «Υλικό, φυσικό και πνευματικό περιβάλλον στο βυζαντινό και μεταβυζαντινό κόσμο».

[1] «Is qui in puteum vicini aliquid effuderit, ut hoc facto aquam corrumpere, ait Labeo interdicto quod vi aut clam eum teneri: portio enim agri videtur aqua viva, quemadmodum si quid operis in ea fecisset». Βλ. σχετικώς Α. Di Porto, La tutela della «salubritas» fra editto e giurisprudenza. Il ruolo del Labeone. I. Acque, *Bulletino dell' Istituto di Diritto romano «Vittorio Scialoja»* 91 (1988) 459-570 (463 επ.). Η παράθεση του κειμένου των «Βασιλικών» σε όλη τη μελέτη γίνεται με βάση την έκδοση H. J. Scheltema - N. van der Wal (και, μόνο για τον τ. VIII, D. Holwerda), *Basilicorum libri LX, Series A*, τ. I - VIII, Groningen κλπ. 1955-1988.

[2] D. 42.22.1.4: «Hoc interdictum de cisterna non competit: nam cisterna non habet perpetuam causam nec vivam aquam. Ex quo apparet in his omnibus exigendum, ut viva aqua sit: cisternae autem imbribus concipiuntur. Denique constat interdictum cessare, si lacus piscina puteus vivam aquam non habeat». Το αντίστοιχο κείμενο των «Βασιλικών» (58.21.1) δεν έχει περισωθεί ακέραιο και δεν περιέχει τα σημεία που μας ενδιαφέρουν.

[3] Πρόκειται κυρίως για τα κεφάλαια 1 (§§ 11-12) και 3 του παραπάνω βιβλίου και τίτλου, που επαναλαμβάνουν σε ελληνική απόδοση τις διατάξεις του Πανδέκτη 39.3.1 και 3 (Ουλπιανός). Βλ. για το θέμα αυτό πηγές και βιβλιογραφία στον *Di Porto*, ό.π., σ. 514 επ.

[4] Δυστυχώς, ο οικείος τίτλος των «Βασιλικών» είναι *restitutus*, γιατί δεν έχει περιωθει στην αυθεντική του μορφή και έτσι λείπουν πολλές από τις διατάξεις του Πανδέκτη. Ενδιαφέρουσα από τις τελευταίες είναι της § 12 που αφορά την καθαριότητα της όχθης: «(...) *utitercursusfluminisdeteriorsitfiat, tolleredomoliripurgarerestituereviriboniarbitratupossit*».

[5] «*Cumsupravirentesfluminumripasomnislegionummultitudoconsistit, idprovidaauctoritadedecernimus, utnullusomninoimmundofimosordidatisfluentiscommunepoculumpolluat, neveabluendoequorumsudoredeproperuspublicosoculosnudatusincestet, sedproculacunctorumobtulibusinferioribuspartibusfluviorumhocipsumfaciat*».

[6] Το κείμενο είναι *restitutum* με βάση τη Μεγάλη Σύνοψη των «Βασιλικών» (κεφ. Σ 4.18).

[7] Βλ. την εισαγωγή στην κριτική έκδοση των *G. T. Dennis - E. Gamillscheg*, *Das Strategikondes Maurikios*. [Corpus Fontium Historiae Byzantinae, 17] Wien 1981.

[\[8\]](#) *Dennis - Gamillscheg*, ό.π., σ. 476 στίχ. 71-75.

[\[9\]](#) «Πότιμον ύδωρ εκ μυχών της γης άνεισιν εν μέση πόλει διηνεκώς, λίμνην τέ τινα ενταύθα ευρείαν ποιείται. Τούτο πολεμίων μεν, αν ούτω τύχοι, προσεδρευόντων γίνεται τη πόλει σωτήριοι, εν δε αγαθοίς πράγμασιν ουκ αναγκαίον αυτή ξυμβαίνει είναι, έξωθεν εισαγομένων υδάτων πολλών?προϊόντος δε του χρόνου ειρήνη μακρά συμβεβιωκότες οι τήδε ωκημένοι, ανάγκης δε ουδεμίας ες πείραν ελθόντες, εν ολιγωρία τούτο πεποιήνται. Ου γαρ οίδεν ανθρώπου φύσις υπέρ των παρόντων κακών εν ευδαιμονία βουλεύεσθαι. Ρύπου τοίνυν την λίμνην ενδελεχέστατα ενεπλήσαντο, νηχόμενοι τε και πλυνούς ενταύθα ποιούμενοι και απορριπτούντες φορυτούς άπαντας (...)), (Προκοπίου, Περύ κτισμάτων 2.9.14-17, έκδ. J. Haury [- G. Wirth], Leipzig 1964, σ. 75 = O. Veh, Prodop Bauten, München 1977, σ. 124).

[\[10\]](#) Βλ. Την αναλυτική ανάπτυξη της *Catherine Saliou*, *Les lois des bâtiments. Voisinage et habitat urbain dans l' empire romain. Recherches sur les rapports entre le droit et la construction privée du siècle d' Auguste au siècle de Justinien.* [Institut Français d' archéologie du Proche Orient. Bibliothèque archéologique et historique, 116.], Beyrouth 1994, σ. 85 επ.

[\[11\]](#) Ι. και Π.Ζέπος, *Jus graecoromanum*, Αθήναι 1931 (ανατύπ. Aalen 1962) τ. Ε', σ.240. Βλ. για τη συλλογή αυτή Σπ.Τρωιάνου, *Οι πηγές του βυζαντινού δικαίου*, Αθήνα. Κομοτηνή 1986, σ.122 επ.

[\[12\]](#) Πρβλ. και Δευτ. 15.1.

13 Πρβλ. *P. E. Pieler*, Η Παλαιά Διαθήκη στη νομική σκέψη των Βυζαντινών. Βυζαντιναί Μελέται 4 (1992), σ. 15-29.

14 Πρβλ. *H. Hunger*, Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner. [Handbuch der Altertumswissenschaft, XII. 5. 1-2] München 1978, I σ. 362, II σ. 273 επ.

15 Γεωπονικά. *Geoponicorum sive de re rustica libri XX (...) post Petri Needhami curas (...) ab Io. Nicolao Niclas*, Lipsiae 1781, τ. I, σ. 203 επ.

16 Γεωπονικών Βιβλίο Β' κεφ. 8 (ό.π. I σ. 114-116): «Καλόν μεν αυτομάτου όρους αμφιλάφειαν έχειν εν τω αγρώ, ει δε μη υπάρχη τούτο σοι, ου δυσχερές, και όρη υλώδη καταφυτεύσαι. Και γαρ των αγρίων δένδρων σπέρματα εισιν, α κατασπαρέντα ύλην αν ποιήση, πλην εν τοις ξηροίς τόποις ου σφόδρα. Ιτέαι γαρ και μυρίκαι, και λεύκαι και ελάται, και μελίαι και πετελέαι, και, πάντα τα ομοιογενή τοις καθύγροις τόποις χαιρει? πίτυς δε και εν αμμώδεσι θάλλει. Μόνας δε ροιάς και ελαίας, και εν τοις ξηροτέροις τόποις σφόδρα ευθαλεις γίγνεσθαι η πείρα εδίδαξε. Δρύες δε και καστανέαι, αι Διός βάλανοι καλούμεναι, εν τοις συνεχώς κατομβριζομένοις τόποις κατατιθέσθωσαν».

17 Βλ. σχετικώς *Τρωιάνου*, ό.π., σ. 77 και την εισαγωγή στην κριτική έκδοση των *L. P. Medvedev, E. Piotrovskaja, E. E. Lipsic, Vizantijiskij Zemledel' ceskij Zakon*, Leningrad 1984, σ. 9 επ. Βλ. τις συγκεκριμένες διατάξεις στα κεφάλαια 31-32 και 80 (στην παραπάνω έκδοση, σ. 109, 126 ή Ζέπος, ό.π., τ. Β', σ. 67, 70), καθώς και τη

διατύπωση του *K. Αρμενόπουλου*, στην έκδοση *G. E. Heimbach*, Const. Harmenopouli *Manuale legum sive Hexabiblos*, Lipsiae 1851 (ανατύπ. Aalen 1969), σ. 844 επ.

18 «Εάν δεν περικαθίσης περί πόλιν ημέρας πλείους εκπολεμήσαι αυτήν εις κατάλημψιν αυτής, ουχί εξολεθρεύσεις τα δένδρα αυτής επιβαλείν επ' αυτά σίδηρον, αλλ' η απ' αυτού φάγη, αυτό δε ουκ εκκόψεις. Μη άνθρωπος το ξύλον το εν τω αγρώ εισελθείν από προσώπου σου εις τον χάρακα; Αλλά ξύλον, ο επίστασαι ότι ου καρπόβρωτόν εστιν, τούτο εξολεθρεύσεις και εκκόψεις και οικοδομήσεις χαράκωσιν επί την πόλιν, ήτις ποιεί προς σε τον πόλεμον, έως αν παραδοθή».

19 C. 8.10.2: «Negotiandi causa aedificia demoliri et marmora detrahere edicto divi Vespasiani et senatus consulto vetitum est. Ceterum de alia domo in aliam transferre quaedam licere exceptum est: sed nec dominis ita transferre licet, ut integris aedificiis depositis publicus deformetur aspectus». - 8.10.3.: «An in totum ex ruina domus licuerit non eandem faciem in civitate restituere, sed in hortum convertere, et an hoc consensu tunc magistratum non prohibentium, item vicinorum factum sit, praeses, probatis his quae in oppido frequenter in eodem genere controversiarum servata sunt, causa cognita statuet». - 8.10.6: «Si quis post hanc legem civitate spoliata ornatum, hoc est marmora vel columnas, ad rura transtulerit, privetur ea possessione, quam ita ornaverit. Si quis autem ex alia in aliam civitatem labentium parietum marmora vel columnas de propriis domibus in proprias transferre voluerit, quoniam utrobique haec esse publicum decus est, licenter hoc faciat: data similiter facultate etiam de possessione ornatum huiusmodi ad possessionem aliam transferendi, quamvis per muros vel etiam per mediam civitatem ea transferri necesse sit, ita ut ea solummodo quae illata fuerint civitatibus exportentur». - 8.10.7: «Nemini columnas vel statuas cuiuscumque materiae ex alia eademque provincia vel auferre liceat vel movere».

20 Πρβλ. *P.E. Pieler*, Ανακάθαρσις των παλαιών νόμων und makedonische Renaissance, *Subseciva Groningana* 3 (1989) (=Proceedings of the Symposium on the Occasion of the Completion of a New Edition of the Basilica, Groningen, 1-4 June,

1988), σ. 61-77.

21 Ζέπος, ό.π., τ. Ε΄, σ. 333.

22 *Fr. Doelger*, Μ. Κριτού του Πατζή Τιπούκειτος. [Studi e testi, 51.] Roma 1929, σ. 94. Πρβλ. για το έργο αυτό *Τρωιάνου*, ό.π., σ. 123.

23 Βλ. το κείμενο της διατάξεως παραπάνω στη σημ. 19.

24 Βλ. σχετικώς *J.M. Rainer*, Probleme der Stadterhaltung in der Späetantike, Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis 59 (1991), σ. 259-267 (εδώ 259 επ.). Πρβλ. και του ίδιου, Zu den Abbruchbestimmungen in den Stadtrechten, Zeitschrift der Savigny - Stiftung für Rechtsgeschichte, Rom. Abt. 108 (1991), σ. 325-329, καθώς και *C. Kunderewicz*, La protection des monuments d'architecture antique dans le Code Théodosien, Studi in onore di Edoardo Volterra. [Pubblicazioni della Facoltà di Giurisprudenza dell'Università di Roma, 43.] τ. IV (Milano 1971), σ. 137-153.

25 Βλ. *Kunderewicz*, ό.π., σ. 143 επ. Για την αστική ευθύνη πρβλ. Β. 58.23.11.2 (= D. 43.24.11.2).

26 Πρβλ. *N. Εμμανουηλίδη*, Το δίκαιο της ταφής στο Βυζάντιο. [Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte. Athener Reihe, 3.]. Αθήνα 1989, σ. 464 επ. (όπου και βιβλιογραφία).

27 Βλ. *Rainer*, Probleme κ.λπ., σ. 264 επ. και *Kunderewicz*, ό.π., σ. 146 επ.

28 C. Th. 15.1.19.

29 C. Th. 15.1.29.

30 Πρβλ. *H. E. Dirksen*, Das Polizei-Gesetz des Kaisers Zenon über die bauliche Anlage der Privathäuser in Constantinopel. Hinterlassene Schriften zur Kritik und Auslegung der Quellen römischer Rechtsgeschichte und Altertumskunde, τ. II, Leipzig 1871, σ. 225 επ. - *N. van der Wal*, La constitution de Zénon περί των καινοτομιών et sa place dans le Code Justinien, ΞENION, Festschrift für Pan. J. Zepos, τ. I, (Athen-Freiburg I. Br. - Köln 1973), σ. 725-734. - *H. Vettors*, Das Baugesetz Zenos für Konstantinopel, Istantambuler Mitteilungen 39 (1989), σ. 575-582.

31 «Μηδενί εξέστω πολλούς κίονας αποφράττειν εκ σανίδων από του Μιλίου έως του Καπετωλίου, αλλά τα τοιαύτα εργαστήρια πλάτος έχειν εξ ποδών συν τοις τοίχοις επί την πλατείαν, ύψος δε επτά? διά δε τεσσάρων κίωνων παρ[ο]δ[ον] είναι επί την πλατείαν. Κοσμείσθαι δε από μαρμάρων τα τοιαύτα εργαστήρια βουλόμεθα διά τε την

ευπρέπειαν της πόλεως και τους βαδίζοντας».

32 Ζέπος, ό.π., τ. Ε' σ. 344.

33 Βλ. την ελληνική έκδοση στα «Βασιλικά» (58.12.14): «Τα παραπίσσια καλούμενα οικήματα ή και άλλα οιαδήποτε συνημμένα ή τείχεσι ή οίκοις ιδιωτικούς και αίτια γινόμενα εμπρησμών ή κλοπών ή στενούντα τας πλατείας ή στοάς καταλυέσθω».

34 *Theodori Metochitae: Miscellanea philosophica et historica*, έκδ. Th. Kiessling, Lipsiae 1821 (ανατύπ. Amsterdam 1966). Το έργο αυτό είναι ίσως το αντιπροσωπευτικότερο του Μετοχίτη, τον οποίο ο Κ. Τριανταφυλλόπουλος, Η Εξάβιβλος του Αρμενοπούλου και η νομική σκέψις εν Θεσσαλονίκη κατά τον δέκατον τέταρτον αιώνα. [Εταιρία Μακεδονικών Σπουδών. Ι.Μ.Χ.Α., 34] Θεσσαλονίκη 1960, σ. 23 - χαρακτηρίζει ως «αδέξιο κυβερνήτη, αλλά πάνσοφο, ζωντανή βιβλιοθήκη, βαθύ στοχαστή προσκείμενο εις τον Πλάτωνα, τον πλέον ίσως πρωτότυπο θεωρητικό της εποχής του», και ο Λ. Μπενάκης, στο λ. «Μετοχίτης Θεόδωρος», Παγκόσμιο βιογραφικό λεξικό, τ. ΣΤ' (1987), σ. 160, ως «πανεπιστήμονα, από τις σημαντικότερες προσωπικότητες και τους σπουδαιότερους συγγραφείς του Βυζαντίου, πρόδρομο της ανθρωπιστικής αναγέννησης του 15ου αιώνα».

35 Στην παραπάνω έκδοση, σ. 262.

36 «Φιλοθεάμων γαρ ευ μαλ' η ψυχή φύσει και πάσης εν έρωτι της αισθητικής χρήσεως και μάλιστα γε της κρείττονος και τελεωτέρας αυτής άρα της οπτικής» (σ. 262).

37 Ό.π., σ. 264.

38 «Ουρανός δ' αυτός και τα κατ' αυτόν αστράπτοντα αίγλη πάση κάλλη και θεάματα, τις ερεί, όσην εμπιρέχεται τοις εφορωμένοις την ηδονήν, και όσην αρ' εν αιθρίας ώρα τοις περιχορεύουσιν οφθαλμοίς αυτά πανθ' έκαστα πάντοθεν συν τω θαύματι την τέρψιν μετά του θειασμού την ιλαρύνουσαν και καταγλυκαίνουσαν τη καρδιά διάθεσιν;» (σ. 264 επ.).

39 Ό.π., σ. 268.

40 «Αλλ' άρα δη και το της θαλάττης ήδιστον κομιδή θέαμα, ότε φρίττει γαληνιώσα, και υπτιάζουσα διαλλάττεται ταις ακταίς και μετ' ειρήνης ασειστως τε και ασοφητί προσφέρεται η τέως βαρύβρομος εκ των ποιητικών λόγων και σφόδρα αγριούνουσα, και καταβροντώσα ταις ακοαίς, και τους οφθαλμούς εκτρέπουσα τω φοβερώ, και παντάπασιν απέλαστός τε και άαπτος σωφρονούσα, κεχυμένη χάριτος ειρηνικής θέατρον, και φιλάνθρωπα μεταλλάττουσα δράματα, μικρού γε ακινητούσα, και προσπλεκομένη τοις αιγιαλοίς ατεχνώς ανηκώ φλοίσβω, και ώσπερ δη τισιν ηπιώδεσιν αμυχαίς επιδραττομένη, και κατά της άμμου σιωπηλά κόπτουσα και προσπαίζουσα, και προσβάλλουσα συν ώρα δη τινι, και παλιννοστούσα ερωτικάίς δη τισι ταις κοινωνίαις πολύ το τέρπον εχούσαις, και πολύν τινά τον πόθον τοις οφθαλμοίς, ως αν δη καθοράν, και την ηδονήν αυτόθεν εμποιούσα» (σ. 268 επ.). Πρβλ. και το κεφ. 45: «Οτι εικάζειν αν είη τους εν τω ιλαρώ συνόντας σεμνότητι τω της

θαλάττης εν γαλήνη θεάματι» (σ. 271-273).

41 «Πράγμα δολερώς γινόμενον επί ταύτης της βασιλίδος πόλεως περί τας των οίκων οικοδομάς αναστείλαι και επανορθώσαι δίκαιον ηγησάμεθα.(...) Τινές γαρ το των εκατόν ποδών καταλιπόντες μέτρον ή και βραχύ τι τούτω προσθέντες, είτα οικοδομείν εκείσε ουδέν έτερον έχοντες, αλλά καθάπερ τι παραπέτασμα παρατείνοντες επειδάν αφέλωνται την της θαλάττης άποψιν κατά πάσαν εξουσίαν, ου μαχόμενοι τω νόμω διά το των εκατόν ποδών διάστημα ένδον οικοδομοούσιν ακωλύτως? και επειδάν του ζητουμένου τύχοιεν, καθαιρούσιν εκείνο το διά την χρείαν αυτοίς επινενοημένον, και ούτω το σχήμα σοφισάμενοι πάσης τέρψεως αλλοτριάς τας των κεκτημένων καθιστάσιν οικίας». Πρβλ. γενικότερα για την προστασία της θέας και J. M. Rainer, *Bau-und nachbarrechtliche Bestimmungen im klassischen römischen Recht*. [Grazer rechts-und staatswissenschaftliche Studien, 44] Graz 1987, σ. 73 επ., καθώς και Saliou, ό.π., σ. 243 επ.

42 «Ωσπερ γαρ τους τα άλλα αρπάζοντας εικότως αποστρεφόμεθα και ποινης αξίους νομίζομεν, ούτω και τους τούτο τεχνωμένους ουδενός ελάττονας εις κακίαν των κα τα άλλα πράγματα αρπαζόντων νομίζομεν. Ωστε ει και τω σμικρόν τι πράγμα λαβείν κατά τρόπον αρπαγής θαρρήσαντι ευ ποιούσα η *vibonorumraptorum* μετά της τετραπλασίας έπεισι ποινης, πως ουχί και τούτον ανάγκη τον τοιούτό τι πράξαντα και καθελείν αναγκάζεσθαι το παρ' αυτού γενόμενον και ετέρα μείζονι ποινη σωφρονισθήναι, τουτέστι *decemlibragumauri* εισκομιζόμενον τη θεατραλία της σης υπεροχής».

43 Υποστηρίχθηκε ωστόσο στη θεωρία η ύπαρξη ενός «δικαιώματος φωτός». Βλ. την πολύ αναλυτική παρουσίαση του θέματος στον Rainer, *Bau-und nachbarrechtliche Bestimmungen* κλπ., σ. 65 επ. (βιβλιογρ.).

44 Κατά την ελληνική παράφραση στα «Ινστιτούτα» του αντικήσορος Θεοφίλου: «(...) Και ποιάί εισι δουλείαι των οικιών; (...) ήτησά σε, ...ώστε σοι μη εξείναι υψούν την σην οικίαν και εντεύθεν αφαιρείσθαι το της εμής οικίας φως» (Ζέπος, ό.π., τ. Γ΄, σ. 69).

45 Βλ. Εισ. 39.3-4/Πρ. Ν. 38.5-6 (Ζέπος, ό.π., τ. Β΄, σ. 353 και 206, αντιστοίχως).

46 Πρβλ. Επιτ. 39.39 επ. και Μεγ. Σύνοψη Κ 9.40 (Ζέπος, ό.π., τ. Δ΄, σ. 532 επ. και τ. Ε΄ σ. 344, αντιστοίχως), καθώς και Αρμεν. 2.4.46-47.

47 Βλ. για τη συλλογή αυτή του 13ου αιώνα Τρωιάνου, ό.π., σ. 157 επ.

48 Ζέπος, ό.π., τ. ΣΤ΄, σ. 424. Πηγή του χωρίου αυτού υπήρξε ασφαλώς το κεφ. 18.5 της «Πείρας» (πρβλ. Τρωιάνου, ό.π., σ. 133 επ.), όπου στο σκεπτικό μίας δικαστικής αποφάσεως αιτιολογείται, γιατί στην εποχή εκείνη η άποψη προς τη θάλασσα προστατευόταν μόνο στην πρωτεύουσα; «*Η δουλεία απόψεως θαλάσσης επί μόνης της ευδαίμονος ταύτης πόλεως φυλάσσεται, και κωλύεται ο κτίζων και εμποδίζων την άποψιν κατά νομικήν παρατήρησιν? επί δε των έξω ου φυλάσσεται. Τούτο ο μάγιστρος έκρινε (...) και ερωτηθείς είπεν, ότι ένθα δύναται άνθρωπος διέρχεσθαι και εμπειπατείν τοις αιγιαλοίς, τις η χρεία κωλύειν τον γείτονα παρατηρείσθαι τας διαστάσεις; Ενταύθα μεν γαρ συγκεκλειόμεθα τοις τείχεσι, και ουκ ενόν ημίν καταλιπόντας τας οικίας αιγιαλοίς διανυκτερεύειν, επί δε των έξω ούτε τείχη διείργουσιν αυτοίς την θάλασσαν, και τούτοις ακώλυτον το διηνεκώς εν τοις αιγιαλοίς είπερ βούλονται εμφιλοχωρείν» (Ζέπος, ό.π., τ. Δ΄, σ. 68 επ.). Πρβλ. και το κεφ. Κ 37 της Μικρής Συνόψεως (Ζέπος, ό.π., τ. ΣΤ΄, σ. 429), που προέρχεται από το «Πόνημα νομικόν» του δικαστή Μιχαήλ Ατταλειάτη (11ος αι., Τρωιάνος, ό.π., σ. 127*

επ.), κεφ. 34.7 (Ζέπος, ό.π., τ. Ζ΄, σ. 460).

49 Ό.π. σ. 30. Ιδού και το αυθεντικό κείμενο. «Οι παραθαλάσσιοι τόποι εισίν επί το πολύ υγιεινότεροι, και οι εν τοις όρεσι, και οι εν τοις ανακεκλιμένοις τόποις προς βορράν νεύοντες. Οι δε πλησίον ελών και λιμνών, ή εν κοίλοις τόποις, ή προς νότον άνεμον, ή προς δυσμάς κεκλιμένοι, νοσώδεις. Χρη γουν τας οικήσεις οικοδομείσθαι επί των υψηλοτέρων τόπων. Εις τε γαρ υγιείαν και άποψιν και κατασκοπήν του χωρίου, ούτος ο τόπος επιτηδειότατός εστι. Το δε παν σχήμα της οικίας προς ανατολάς ποιητέον, και τας θύρας. Οι γαρ από των ανατολών άνεμοι πνέοντες υγιεινότατοι, ή τε του ηλίου θερμότης τάχιον εισβάλλουσα, λεπτύνει και διασκορπίζει το παχύ και αχλυώδες του αέρος. Δει δε τας οικήσεις μη ταπεινάς, μηδέ πνιγηράς ποιείν, αλλ΄ ανειμένας και πλατείας και υψηλάς. Τινές δε και προς μεσημβρίαν συμβουλεύουσι τας οικήσεις ποιείσθαι, άτε δη τον ήλιον επί πλείστον εχούσας. Εγώ δε την προς ανατολήν οίκησιν αμείνονά φημι, διά το τον νότον από μεσημβρίας πνέοντα υγρόν και ανώμαλον και νοσερώτατον είναι. Τα δε βαλανεία τουναντίον δει ποιείν, ου προς βορράν και προς άρκτον την απόβλεψιν έχοντα, αλλά προς δύσιν χειμερινήν, ή προς μεσημβρίαν. Έστωσαν δε ταύτα εύρυα, και τον αέρα καθάρων εισδεχόμενα, βορβορώδους γαρ τόπου και δυσσώδους μη πλησιάζοντος, καθάρός αήρ επεισέρχεται. Τούτων δε τα καμίνια οφείλουσιν επίπεδα είναι, και ένδον βλέποντα, κεκλιμένα, κατωφερή, ίνα τα βαλλόμενα εν αυτοίς ξύλα ένδον χωρούντα, μη έχη έξοδον, αλλ΄ η φλοξ ενδομυχούσα, πολλήν την θερμασίαν εν τω σκεύει ποιείται» (τ. Ι, σ. 68-73).

50 Από την ελληνική βιβλιογραφία βλ. *Γ. Πετρόπουλου, Ιστορία και εισηγήσεις του ρωμαϊκού δικαίου*, τ. Β΄, 2η έκδ., Αθήναι 1963, σ. 623 επ. Από τα ξενόγλωσσα έργα βλ., αντί για άλλους, *H. Honsell - Th. Mayer-Maly - W. Selb, Römisches Recht*, ως 4η έκδοση του βιβλίου των P. Jörs - W. Kunkel - L. Wenger, Berlin κ.λπ. 1987, σ. 142 επ.

51 Πρβλ. *Πετρόπουλου*, ό.π., σ. 629, *Honsell-Mayer-Maly - Selb*, ό.π., σ. 153.

52 Πρβλ. *Τρωιάνου*, ό.π., σ. 100 επ.

53 Πρβλ. και *Επιτ.* 39.100 (*Ζέπος*, ό.π., τ. Δ΄, σ. 538) και *Αρμ.* 2.4.70 (*Heimbach*, ό.π., σ. 280).

54 *Ζέπος*, ό.π., τ. Β΄, σ. 208 επ., για τις διατάξεις του «Προχείρου Νόμου», και σ. 354 επ., για τις διατάξεις της «Εισαγωγής».

55 Βλ. *Εισ.* 39. 24/Πρ. Ν. 38.25: «Ου συνίσταται τοιούτον είδος δουλείας, ώστε μη εξείναι με εν τω οίκω μου την εστίαν ανάπτειν, ή πυρ ανάπτειν, και καθέζεσθαι ή λούεσθαι? ώστε καν ταύτα συμφωνηθή, ανίσχυρα κατά τον νόμον εισίν» (*Ζέπος*, ό.π., τ. Β΄, σ. 355 και 209, αντιστοιχώς).

56 Ως προς τη φύση του «Επαρχικού Βιβλίου» υποστηρίζονται διάφορες απόψεις, πέρα από εκείνη του «νόμου». Την εκδοχή του «σχεδίου νόμου» υποστήριξε ο A. Schminck, «*Novellae extravagantes*» *Leons VI., Subseciva Groningana* 4 (1990) (=Novella Constitutio. *Studies in Ho-nour of N. van der Wal*), σ. 195-209 (207 επ.). Μία αποκλίνουσα άποψη προήλθε από τον P. Speck, (*Erlassenes*) *Gesetz oder ein weiteres Schulbuch? überlegungen zur Entstehung des Eparchenbuchs, Varia III.* [Freie Universität Berlin. *Byz. - Neugriech. Seminar. Ποικίλα Βυζαντινά*, 11.] (Bonn 1991), σ. 293-306. Κατ΄ αυτόν το «Επαρχικόν Βιβλίον» ήταν (ιδιωτική) συλλογή διαφόρων συντεχνιακών κανονισμών, προερχόμενη από τον έπαρχο Φιλόθεο, και προοριζόταν ίσως να χρησιμεύσει ως διδακτικό εγχειρίδιο για τον Κωνσταντίνο Ζ΄.

57 «Ἐστῶσαν δε τα τούτων ἀββάκια μετὰ και των καβίων ἀπὸ της πανσέπτου εικόνας Χριστοῦ του Θεοῦ ἡμῶν της ἐπὶ τη Χαλκῆ στοιχηδὸν ἰστάμενα μέχρι του Μιλίου, ὡς ἀν εἰς ευωδίαν ἀρμολόντως της εικόνας και τέρψιν των βασιλικῶν προαυλίων εἶησαν». Βλ. την ἔκδοση J. Koder, *Das Eparchenbuch Leons des Weisen*. [C.F.H.B., 33] Wien 1991, σ. 110 στίχ. 465-468.

58 Πρβλ. A. Berger, *Das Bad in der byzantinischen Zeit*. [Miscellanea Byzantina Monacensia, 27.] München 1982, σ. 85 ἐπ. (ὅπου και βιβλιογραφία).

59 Βλ. το κείμενο των κανόνων στον P.-P. Joannou, *Discipline générale antique* (Ile-IXe s.). [Pontificia Commissione per la redazione del Codice di diritto canonico orientale. Fonti, fascicolo IX.] Roma 1962, τ. I, 1 σ. 214 και τ. I, 2 σ. 143 = Γ. Α. Ράλλη - Μ. Ποτλή, *Σύνταγμα των θείων και ιερών κανόνων*, Αθήνησι 1852-1859 (ανατύπ. 1966), τ. Γ', σ. 197 και τ. Β', σ. 483 ἐπ., ἀντιστοίχως.

60 «Τινές μέντοι λαϊκοί μετὰ των οικείων ὁμοζύγων ἐν βαλανείοις λουόμενοι, και χάριν τούτου ἐλεγχόμενοι, λέγουσι μη κωλύεσθαι ὑπὸ του κανόνος τούτου? σαρξ γαρ μία εἰσί, και οὐδέν τι ἀσεμνον δοκεῖ γίνεσθαι μέσον αὐτῶν, μη διεσθήκωτων ἀλλήλων τοῖς σώμασιν? ἐκείνους δε κολάζεσθαι, τους συν τη πορνεία και ἀσχημόνως διάγοντας, και της φύσεως μη ἀισχυνομένους την ἀπρέπειαν. Οὐκ ἤρεσαν δε ταῦτα τοῖς ευλαβεστέροις, εἰπούσι, κατάγνωσιν πρώτην εἶναι τούτο παρά τοῖς ἔθνεσιν, ὡς ο κανὼν φησι, καντεύθεν και κολάζεσθαι ὁποσδήποτε γινόμενον? και ὅτι καν δοκῶσιν οἱ ὁμόζυγοι ἐν σώμα εἶναι, ἀλλ' οὐκ ἐφεῖται αὐτοῖς κακῶς τοῖς οικείοις χρῆσασθαι μέλεσιν? (...)», Ράλλης - Ποτλή, ὁ.π., τ. Β', σ. 485 στίχ. 14-26). Πρβλ. και Σπ. Τρωιάνου, *Τύποι ἐρωτικῆς «ἐπικοινωνίας» στις βυζαντινές νομικές πηγές, «Ἡ ἐπικοινωνία στο Βυζάντιο»*, Αθήνα (Κέντρο Βυζαντινῶν Ἐρευνῶν/Ε.Ι.Ε.) 1993, σ.

237-273 (266 επ.).

61 Πρβλ. και C. 8.10.1 (= B. 58.11.1), όπου προβλέπεται η οικοδόμηση λουτρού, προφανώς ιδιωτικού, δοθέντος ότι ο τίτλος αυτός του Κώδικα αφορά τα ιδιωτικά οικοδομήματα.

62 Βλ. Εισ. 39.23/Πρ.Ν. 38.24 (Ζέπος, ό.π., τ. Β΄, 355 και 209, αντιστοίχως): «Τους υπονομαίους καράβους ούτως δει καθαίρειν και επανορθούν αρχόμενος έκαστος από των ιδίων τόπων, μέχρις αν φθάσωσιν ετέρων ετεροδεσπότην τόπων ήγουν χριστηρίων, κατά αναλογίαν των ανωτέρω ρηθέντων, και όντων εν τοις κατάγουσιν επικοινων καθεδρίων. Ει δε και κήπον παρέρχεται ο αυτός υπονομαίος κάραβος, τον κύριον του κήπου ορύγειν την αρδευομένην γην και ανακαθάραι τους νεμομένους, της μηροποιήσεως οφειλούσης γένεσθαι εκ του νεμομένου τον τοιούτον κήπον, της σαπρίας ριπτομένης έξω του τοιούτου κήπου».

63 Βλ. την έκδοση του *M. Ja. Sjuzjumov*, *O traktate Juliana Askalonita*, «*Anticnaja drevnost i srednie veka*» 1 (1960) 3-34.

64 Πρβλ. *A. Καρπόζηλου*, *Περί αποπάτων*, «*Η καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο*». Τομές και συνέχειες στην ελληνιστική και ρωμαϊκή παράδοση. Πρακτικά του Α΄ Διεθνούς Συμποσίου του Κέντρου Βυζαντινών Ερευνών/Ε.Ι.Ε., 15-17 Σεπτεμβρίου 1988 (Αθήνα 1989), σ. 335-352. Πρβλ. ακόμη *Salιου*, ό.π. (σημ. 10), ιδίως σ. 173 επ.

65 «Οτι δει ανόσους και καθαρούς επιλέγεσθαι τόπους εις άπληκτα και μη χρόνον πολύν ενδιατρίβειν εν ενί χωρίω, ει μήπω περί τε αέρας και τα επιτήδεια χρειώδές εστιν, διά το μη λοιμώττειν τον στρατόν. Αλλά και τας σωτηριώδεις χρειάς μη γίνεσθαι έσω εν τω φοσσάτω, αλλ' έξωθεν, διά την δυσωδίαν? και μάλιστα εάν επιμένη διά τινα χρειάν το φοσσάτον εν ενί τόπω» (έκδ. Dennis-Gamillscheg, ό.π., σ. 476 στίχ. 59-64).

66 Βλ. Την έκδοση της νεαράς στους P. Noailles - A. Dain, *Les Nouvelles de Léon VI le Sage*, Paris 1944, σ. 375 στίχ. 12-13. Πρβλ. και Saliou, ό.π., σ. 246, 251, 274.